

JUOZAPO ALBINO HERBAČIAUSKO RUDUO

Vaiva Narušienė

Pastaruoju metu Juozapo Albino Herbačiausko asmenybė ir kūrybinis palikimas sulaukia vis daugiau tiek lietuvių, tiek lenkų istorikų bei literatūros tyrinėtojų dėmesio. Tačiau jo biografijoje dar yra daug baltų dėmių, ypač kai kalbama apie paskutiniuosius vienuolika Lenkijoje praleistų metų. Apie šį laikotarpį žinome tik iš laiškų, negausių atsiminimų ir vieno kito straipsnelio lietuvių spaudoje.

Rašytojui, per savo gyvenimą mačiusiam daug vargo, šie metai buvo itin sunkūs: gyveno vargiai sudurdamas galą su galu, pusbadžiaudamas ir sirgdamas, toli nuo Kaune ir Krokuvoje likusių bičiulių. Varšuvoje jis jautėsi svetimas ir vienišas, tuo tarpu nuo lietuvių pats save atskyrė aršiai pasisakydamas prieš Lietuvą. Nevaisingas šis laikotarpis buvo ir kūrybine prasme: žinomi tik trys nedideli Varšuvoje parašyti kūrinių.

Tačiau prieš mėgindami iš nuotrupų sudėstyti paskutiniųjų rašytojo gyvenimo metų mozaiką, trumpam persikelkime į 1932 m. Kauną, kuriame Juozapas Albinas buvo žinoma asmenybė: ekscentriškas rašytojas, ugingas publicistas ir debatų dalyvis, lenkų kultūros mylėtojas, mistikas ir lenkų kalbos bei literatūros lektorius Vytauto Didžiojo universitete.

SKANDALAS UNIVERSITETE IR IŠVAŽIAVIMAS Į LENKIJĄ

1932 m. kovo 6 d. Vytauto Didžiojo universitete buvo iškilmingai pažymėtas Herbačiausko kūrybinio darbo trisdešimtmečio jubiliejus (1902 m. lenkų kalba pasirodė pirmasis jo kūrinys „Pasaka apie kometa – klajūną“), kurį lydėjo gausybė rašytojui skirtų straipsnių lietuvių spaudoje. Reikia pripažinti, kad Herbačiauskas pirmą kartą pasijuto deramai įvertintas ir pripažintas. Tačiau ši jo euforija truko neilgai. Tų pačių metų balandžio mėnesį universitete kilo eilinis skandalas, dėl kurio lektoriui Herbačiauskui teko palikti universitetą. Šį sykį skandalo priežastimi tapo „Naujojoje Romuvoje“ išspausdintas straipsnis „Mūsų teatro opiausiuoju

VAIVA NARUŠIENĖ – hum. m. dr., Vytauto Didžiojo universiteto Č. Milošo slavistikos centro mokslo darbuotoja.

klausimu“, kuriame buvo pavartotas terminas „sruogizmas“, reiškiantis „maniją anonimiškai „apsidirbti“ su savo priešu, prieš tai gerokai jį apšmeižus“¹. Profesorius Balys Sruoga, išsižeidęs dėl naujai nukalto termino, pasiskundė dekanui Vincui Krėvei ir pareikalavo, kad Herbačiauskas atšauktų savo žodžius. Pastarasis atsiskakė tai padaryti, teigdamas, jog gali įrodyti savo teisybę. Sruoga kilusį konfliktą mėgino spręsti taikiai, su trečiųjų asmenų teismo pagalba, tačiau Juozapas Albinas pareiškė, kad universitete nėra tokiam teismui tinkamų sąžiningų žmonių. Balandžio 29 d. tuo klausimu sušauktame Humanitarinio fakulteto tarybos posėdyje buvo nutarta, kad lektoriaus Herbačiausko pareiškimai spaudoje, jo užgauliojantys laišakai įvairiems asmenims, taip pat vulgarūs pasisakymai per paskaitas demoralizuoja jaunimą. Lektorius buvo išpėtas, kad tai daugiau nepasikartotų, nes priešingu atveju jam teksią palikti universitetą. Sužinojęs apie šį nutarimą, Herbačiauskas jam būdingu stiliumi atsakė, jog elgsis pagal savo sąžinę ir pareiškė išėinąs iš universiteto, tokiu būdu protestuodamas prieš fakulteto tarybos nutarimą. Iškvieistas pasiaiškinti pas rektorių Vinčą Čepinskį, rašytojas, anot liudininkų, kalbėjo „neleistinu tonu“, todėl dar tą pačią dieną (gegužės 9 d.) jo prašymas išeiti iš darbo buvo patenkintas. Universiteto studentai surengė susirinkimą, kuriame išreiškė paramą lektoriui, tačiau tuo viskas ir pasibaigė. Nuo rugsėjo universitete lenkų kalbą dėstė nauja lektorė Helena Szwejkowska (Šveikauskaitė).

Tikriausiai nesitikėjęs tokios staigios konflikto atomazgos, Herbačiauskas labai išsižeidė ir puolė rašyti straipsnius į įvairius laikraščius, kaltindamas rektorių ir fakulteto tarybą susidorojimu. Sužinojęs, kad prezidentas Antanas Smetona jam skyrė 400 litų pensiją, jos atsisakė, teigdamas, jog negali priimti tokios mažos pensijos, nes jo nuopelnai Lietuvai yra nepalyginamai didesni. Laiškuose įvairiems asmenims ir organizacijoms rašytojas skundėsi, kad iš jo atėmė paskutinį duonos kąsnį, netgi grasino išvažiuosiąs į Vilnių ir nusižudysiąs².

¹ Herbačiauskas, J. A., „Mūsų teatro opiausiuoju klausimu“, in: *Naujoji Romuva*, 1932, Nr. 16, p. 361.

² J. A. Herbačiausko laiškas VDU Studentų atstovybei, in: Maironio literatūros muziejaus archyvas, sign. R 29768.

Apie 1933 m. Herbačiausko galvoje subrendo mintis išvažiuoti iš Lietuvos. Laiškuose savo bičiuliui kunigui Władisławui Tołłoczkai jis dalijosi abejonėmis, kur jam geriau važiuoti: į Vilnių, ar į Varšuvą, kur gyveno jo žmonos Teonos Jastrzębowskiros brolis, žymus profesorius ir Menų akademijos rektorius Wojciechas Jastrzębowski, bei paties Juozapo Albino brolis Bolesławas Szczęsny-Herbaczewskis. Galiausiai buvo apsispręsta važiuoti į Varšuvą.

Herbačiausko draugai mėgino jį atkalbėti nuo važiavimo, tačiau jis nenorėjo apie nieką net girdėti. Išvažiuodamas teigė, kad Varšuvos universitete dėstys lietuvių kalbą ir toliau stengsis sutaikyti Lietuvą ir Lenkiją. Išvažiavimo proga artimiausi bičiuliai „Metropolio“ restorane surengė kuklią vakarienę. Juozo Keliuočio teigimu, atsiveikindami visi liūdėjo, jog toks dinamiškas ir originalus žmogus palieka Kauną, nerimavo dėl tolesnio jo likimo. Herbačiauskas taip pat nebuvo linksmas, nes nujautė, kad Varšuvoje jo niekas nelaukia, tačiau kelio atgal jau nebebuvo. 1933 m. spalio 1 d. Herbačiauskas su žmona išvažiavo į Varšuvą.

HERBAČIAUSKO GYVENIMAS VARŠUVOJE

Važiuodamas į Varšuvą, Herbačiauskas tikėjosi ten rasiąs daug aukštesnio lygio kultūrinį gyvenimą nei Kaune, tačiau Lenkijos sostinė jį nuvylė:

Nemoku sukvailėti iki kairiųjų ir dešiniųjų „frontų“ lygio, todėl turiu susitaikyti su likimu. Kartais man skaudu, kad kultūra [...], kurią gavau Krokuvoje (tos kultūros Lenkija ir už 100 metų nesulauks) yra niekam nereikalinga. [...] Ruošiuosi mirti dvasios ramybėje – paniekos atmosferoje. Išėsiu tylėdamas... Tai vyriškas atsakas tiems, kurie rūpinasi niekšų giminės pratęsimu, o sąžiningus žmones nori suminti į purvą! Pažiūrėsime, ar Lietuva ir Lenkija be sąžiningų ir protingų [...], pasiaukojančių žmonių liks nepriklausomos!³

Laiškuose iš Varšuvos dar ilgai Lietuvoje likusiems draugams aiškino savo išvažiavimo priežastis, dėl to kaltindamas Lietuvos valdžią ir „prezidento dvaro“ rašytojus. Anot jo, tik emigruodamas galėjo išsaugoti kūrybinę laisvę, nes priešingu atveju būtų priverstas šokti pagal tautininkų partijos dūdelę: „Nenoriu būti

³ J. A. Herbačiausko laiškas M. Zdziechowskiui, 1936 11 05, in: VUB, sign. F 33 – 445, l. 1.

⁴ J. A. Herbačiausko laiškas L. Girai, in: LNMMB, sign. F 7 – LG 257, l. 4.

⁵ J. A. Herbačiausko laiškas W. Tołłoczkai, 1933 12 30, in: LLTIB, sign. F 22 – 982 (laiškai nenumeruoti).

Smetonų, Krėvių, Sruogų pripažintu Lietuvos didvyriu! Jau maloniau vargti Varšuvoje tarp draugų, negu tėvynėj tarp vilkų!“⁴ Rašytojas jautėsi kankiniu, „laisvu Lietuvos genijumi“, nubaustu už tai, kad troško įgyvendinti riterišką idėją:

Ką veiksiu Lenkijoje? Lauksiu „paėmimo į dangų“! Po to, ką pergyvenau Kaune, man niekas nebesvarbu. [...] Šiuo metu galiu, bet nenoriu būti Konradu! Nepriklausomos Lietuvos teismas pasmerkia geriausius savo vaikus. [...] Laisvas Lietuvos genijus yra Lietuvos priešas.⁵

Herbačiauskas apgailestavo, kad nebuvo priimtas į diplomatinę tarnybą ar Švietimo ministeriją, kur galėjo daug nuveikti Lietuvos labui, pyko ant lietuvių, kurie neįvertino jo pastangų tarpininkauti tarp Lenkijos ir Lietuvos.

Tuo tarpu Krėvė Herbačiausko išvažiavimo priežastis aiškino gerokai paprasčiau. Anot jo, jeigu Lietuvos valdžia būtų skyrusi dviem šimtais litų didesnę pensiją, jis būtų tapęs ištikimiausiu jos ideologijos trubadūru, tačiau negavęs to, ko norėjo, tapo aršiausiu jos priešu ir pabėgo į Varšuvą.⁶

Beje, reikia pastebėti, kad Herbačiauskas susirašinėjo ne su visais Lietuvoje likusiais draugais: galima paminėti tik Petrą Vaičiūną, Justą Paleckį, Juozą Urbšį, Juozą Braziulį, Juozą Keliuotį ir Liudą Girą. Sužinojęs, jog Urbšys tapo Lietuvos užsienio reikalų ministru, principingasis Herbačiauskas pareiškė su juo nebesirašinėsiąs⁷. Kaip ir anksčiau, jis rašė laiškus vilniečiams kunigui Tołłoczkai ir profesoriumi Marianui Zdziechowskiui.

Varšuvoje Herbačiauskas su žmona pirmiausia apsigyveno Lvovo g. 11–33, pas savo brolių Bolesławą, o kiek vėliau persikėlė į Jasnos g. 17–13, kur gyveno iki 1944 m. Rapolas Mackonis prisimena, kad Herbačiauskas gyveno šeštame aukšte, pastogėje, ilgame, dideliame ir netvarkingame kambaryje, kuris atstojo ir miegamąjį, ir darbo kambarį. Jeronimo Cicėno teigimu, Herbačiausko žmona dirbo dirbtuvėse, o jį patį buvo galima rasti kavinėje, esančioje toje pačioje Jasnos gatvėje⁸. Kaip matyti, net ir tuo nelengvu metu Juozapas Albinas negalėjo atsisakyti kavinių, kurios dar nuo Krokuvos laikų buvo tapusios neatskiriama jo gyvenimo dalimi. Lenkų rašytojas Leopoldas Lewinas atsiminimuose rašė, kad Herbačiauskas kavinėje patraukdavo visuotinį dėmesį savo neįprasta išvaizda:

⁶ Mackonis, R., „Balys Sruoga (iš mano atsiminimų)“, in: LNMMB, sign. F 130 – 2355, p. 33–35.

⁷ Laiške Urbšiui Herbačiauskas rašė: „Likite sveiki! Atstovaukit ponus, kurie labiau smaugia Lietuvos dvasią, nei rusai smaugė!“ (J. A. Herbačiausko laiškas J. Urbšiui, 1934 02 01, in: LNMMB, sign. F 15 – 226, l. 6).

Daug kartų matydavau jį prieš 1939 m. „Dvarininkų“ kavinėje. Herbačiauskas vilkėjo juodą peleriną, plačiabrylę skrybėlę ir atkreipdavo į save visuotinį dėmesį. Lenkai jį laikė tipišku lietuviu, be kita ko, išimylėjusiu lenkų kultūrą. Visas jo žavesys buvo tame, kad jis buvo tarsis atklydęs iš „Jaunosios Lenkijos“ laikų į tarpukario dvidešimtmetį.⁹

Anot Mykolo Biržiškos, karo metais Herbačiauskas kavinėse burdavo iš delno moterims, ieškančioms dingsių savo artimųjų. Tokiu būdu jis užsidirbdavo ir vieną kitą skatiką. Žinoma, to pragyvenimui neužtek-

Adomas Varnas. Juozapo Albino Herbačiausko portretas. 1924. LDM

davo. Tikriausiai rašytojas gaudavo šokių tokius honorarus už savo straipsnius ir viešas paskaitas. Iš jų galima paminėti 1935 m. gegužės 17 d. Varšuvos radijuje skaitytą paskaitą „Keletas esminių pastabų apie lietuvių poeziją“. Kartkartėmis Herbačiauskas važiuodavo skaityti paskaitų į Vilnių. Mackonio teigimu, jis skaitydavo paskaitas Lenkų literatų sąjungoje, o po to su damomis gerdavo kavą Rudnickio kavinėje. 1938 m. Vilniuje Juozapas Albinas paskutinį kartą susitiko su

Krokuvos laikų bičiuliu profesoriumi Zdziechowskiu, kuris netrukus mirė.

1938 m., po Lietuvos ir Lenkijos diplomatinių santykių užmezgimo, Keliuotis ir Faustas Kirša kaip lietuvių kultūros atstovai atvyko į Varšuvą. Ta pačia proga aplankė seniai matytą Herbačiauską. Visi trys Kauno laikų draugai nuėjo į restoraną, kur Juozapas Albinas užsisakė sočią vakarienę. Keliuotis pastebėjo, kad rašytojas nebeturėjo pirmykštės energijos ir atrodė gerokai suvargęs.

1939 m. gegužės 21 d. Herbačiauskas tikriausiai paskutinį kartą viešėjo Vilniuje, kur 369-ajame Literatūriniam trečiadienyje skaitė paskaitą „Variacijos lietuvių kultūros ir literatūros tema“. Ši jo paskaita paliko neišdildomą įspūdį klausytojams:

Tai, ką kalbėjo ir kaip kalbėjo šis senas ponas volterišku profiliu ir nervinga gestikuliacija, jau nebeprisiekia diskusijų sferai. Išgirdome ne paskaitą ir ne pranešimą, o kažką tarp paplepėjimo ir manifestų, kažką nepaprastai gyvo, besikeičiančio, pribloškiančio efektais, nebeprisiekiančiais mūsų epochai. Ir kas per mišinys tas Herbačiauskas! Reikia tik išgirsti ir pamatyti, kaip prieškarinės bohemos dalyvio manieros ūmai pasiekia beveik aristokratišką aukštį, kaip frazė, pradėta Przybyszewskio maniera, baigiama Zdziechowskio stiliaus gestu. [...] Pasakojimas-manifestas buvo pilnas aktualių politinių akcentų, šokiravo ugningu himnu širdies šėlsmo garbei, kuris buvo supriešintas su teutoniško proto šėlsmu. [...] Ši žmogų reikėtų parodyti aktoriams. Tegu pamato, kad „tokie dalykai“ gali egzistuoti ne tik vaidmens tekste, kad tokiais dalykais žmonės iš tiesų gyveno ir svaiginosi. O ypač vertėtų į Herbačiausko paskaitą atvesti tuos, kurie turi vaidinti arfininkus „Lilli Venedoje“.¹⁰

Lietuvoje likę Herbačiausko draugai žinojo apie sunkias Herbačiausko gyvenimo sąlygas ir kaip galėdami stengėsi jam padėti. Krėvė ir Vaičiūnas kelis kartus siuntė jam pinigų ir siūlė jam grįžti į Lietuvą. Jau prasidėjus karui, 1940 m., „Vilniaus balse“ pasirodė Cicėno straipsnis, kuriame jis ragino lietuvių rašytojų sąjungą padėti Herbačiauskui grįžti į Lietuvą¹¹.

Nežinia, kaip Herbačiauskas praleido 1941–1943 m. 1944 m. laikraštyje „Ateitis“ Alfonsas Braziulis išspausdino dalį Herbačiausko laiško, kuriame šis teiravosi, kaip gyvena jo „Rūtos“ draugijos laikų bičiulis Vaitiekus Adalbertas Staneika, bei domėjosi, kas šiuo metu yra Kauno dramos teatro direktorius. Juozapas Albinas skundėsi, kad jo kambarys nešildomas ir kad

⁹ Cicėnas, J., „Gražinkime Lietuvai prof. Herbačiauską“, in: *Vilniaus balsas*, 1940, Nr. 67, p. 4.

¹⁰ Stoberski, Z., *Między dawnymi a młodszymi laty: Polsko–litewskie*

związki literackie, Łódź, 1981, p. 222.

¹¹ Jim, „Ostatni wajdelota“, in: *Kurier Wileński*, 1939, Nr. 145, p. 4.

¹² Cicėnas, J., *op. cit.*, p. 4.

dėl šalčio negali pabaigti savo dramos „Keistuolis“ bei poemos proza „Lietuva“. Grįžti į Lietuvą rašytojas nesirengė, buvo linkęs dar palūkėti.

Apie paskutiniuosius Herbačiausko gyvenimo mėnesius žinome iš jo laiškų kunigui Mykolui Krupavičiui, kuris nuo 1942 m. gyveno Berlyne ir iš ten kelis kartus jam siuntė siuntinius į Varšuvą. Krupavičiaus žiniomis, karo metu Herbačiauskai vertėsi labai sunkiai, sirgo. Jiems padėdavo ir lenkai¹².

Paskutinį laišką Juozapas Albinas parašė 1944 m. spalio 31 d. iš Krokuvos, Kollaťajaus gatvėje esančios prieglaudos. Iš laiško sužinome, kad Varšuvos sukilimo metu rašytojas su žmona vos išliko gyvi, o bėgdami iš miesto, turėjo palikti visą savo turtą. Skubus išvažiavimas iš Varšuvos galutinai palaužė Herbačiausko sveikatą, ir 1944 m. gruodžio 3 d. jis mirė Krokuvos ligoninėje. Rašytoją į Rakovicų kapines palydėjo tik nedidelis draugų būrelis. Jo serganti žmona liko toje pačioje ligoninėje, lietuviai dėjo pastangas jai padėti.

Bėgdamas iš Varšuvos, savo rankraščius ir žymaus čekų dailininko Vlastimilo Hofmano tapytus portretus Juozapas Albinas paliko savo svainiui Jastrzębowskiui. Tik 1957 m. lietuviai susirūpino jo rašytiniu palikimu. „Rūtos“ laikų Herbačiausko draugas Zigmas Skirgaila sužinojęs, kad Jastrzębowski norėtų perduoti rašytojo archyvą Krokuvos arba Varšuvos bibliotekoms, parašė laišką Juozui Rimantui ir siūlė perimti jo rankraščius. Rimantas apie tai pranešė Lietuvos rašytojų sąjungos pirmininkui Antanui Venclovai, o šis jo laišką perdavė Lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktoriui Kostui Korsakui. Nežinia, ar Korsakas užmezgė ryšį su Jastrzębowskiu, tačiau Herbačiausko archyvas nebuvo parvežtas į Lietuvą, bet pateko į Varšuvos Mokslų akademijos archyvą, kur saugomas iki šiol.

VARŠUVOS LAIKOTARPIO HERBAČIAUSKO KŪRYBA

Kaip minėjome, Varšuvoje praleisti metai nebuvo vaisingi kūrybine prasme: yra žinomi tik trys nedidelės apimties lenkų kalba parašyti kūriniai, iš kurių vienas pasirodė žurnale *Tygodnik ilustrowany* („Iliustruotas savaitraštis“), o du liko rankraščiuose. Herbačiausko archyve nėra Braziulio minėtos dramos „Keistuolis“ ir poemos proza „Lietuva“ – galbūt šie kūriniai iš viso nebuvo parašyti (juk Herbačiauskas mėgdavo pasigirti) arba pražuvo Varšuvos sukilimo metu.

Pirmasis iš šių kūrinių *Święto umarłych* („Mirusiųjų šventė“) buvo parašytas per 1934 m. Vėlines. Šis neilgas kūrinys, žanru artimas novelei, tematinio požiūriu

primena kitą Herbačiausko novelę „Skriaudų pirkėjas“, kurioje taip pat sprendžiamas atpildo už nuodėmes ir niekšų nubaudimo klausimas. „Mirusiųjų šventės“ pasakotojas, kaip ir daugelyje Herbačiausko prozos kūrinių, yra Juozapas Albinas. Šįsyk jis piktžodžiauja mirusiesiems, tokiu būdu provokuodamas juos veikti: „Niekinu jus, nužudytųjų dvasios! [...] kaip jūs galite kęsti skriaudą, kaip galite ramiai gulėti karste, kai žmogžudžiai šaiposi ir juokiasi iš jūsų mirties?“¹³

Grįžęs namo, jis randa ant stalo laišką, kuriame mirusieji jam aiškina savo kantrybę nusikaltėlių atžvilgiu, teigdami, kad pastarieji anksčiau ar vėliau neišvengs bausmės. Mirusieji tyliai vykdo teisingumą žemėje: jie sunaikino „pragarą niekšų ir atmatų gaują“, žada padaryti tvarką Juozapo Albino tėvynėje, taip pat demaskuoti Sovietų Rusijos patarėjus. Kūrinio stilistika, kaip būdinga Herbačiausko kūrybai, nevienalytė: tragiška nuotaika susipina su ironija.

Kitas 1935 m. datuojamas novelės šķicas *Dziwy nocy* („Nakties keistybės“) susideda iš trumpučių istorijų, kurias jungia neįprastomis galiomis apdovanotas pasakotojas, gebantis skaityti žmonių mintis ir savo „pamišimu“ maitinantis genijus. Tai yra individualistas, minios priešas, naktimis mėgstantis vaikščioti tuščiomis Krokuvos gatvėmis, o šabo naktį neretai užsukantis į žydų rajoną, tikėdamasis ten sutikti Golemą¹⁴. Klaidžiodamas Krokuvos gatvėmis, pasakotojas mato keistus dalykus, pavyzdžiui, per atvertą langą stebi, kaip kariai ilgesio kankinama moteris, arba gatvėje sutinka milžiną – atgailaujančią dvasią, kuri papasakoja jam, kad aname pasaulyje viskas taip pat kvaila kaip ir šiame. Šiame kūrinyje galime rasti ir satyrinį epizodą apie Levo Tigrisovičiaus Trockio atsiminimus „Kaip aš žudžiau“, traktatą apie „365 lytinius malonumus“ bei pristatomos knygos „Stebuklingai atverstas antisemitas“, „Patarimai grafomanams“ ir „Bekonų auginimo įtaka tautos protui“.

„Nakties keistybės“ turinys ir kompozicija nėra nauja – antai „Meilėje ir neapykantoje“ taip pat pasakojami naktiniai herojaus nuotykių. Pats „tarplanetinės svarbos“ pasakotojas irgi nelabai skiriasi nuo kitų Herbačiausko kūrinių pasakotojų: tai yra autoriaus *alter ego*, pasižymintis demonišku, išmanantis magiją ir laisvai bendraujantis su anapusybe. Trečiasis kūrinys „Konrado sapnas“ – tai savotiška dramatinė variacija Stanisłowo Wyspiańskio „Išsilaisvinimo“ tema. Kaip ir Wyspiańskio dramoje, šio kūrinio herojus yra Konradas iš Mickevičiaus „Vėlinių“, kuris, įkalintas tautos teatre, kovoja su tautiniais mitais ir trokšta išsivaduoti iš „stebuklų automatizmu sergančios lenkų

¹² Krupavičius, M., „Ryškieji veidai“, in: *Tėvynės sargas*, 1948, Nr. 23, p. 188.

¹³ Herbaczewski, J. A., „Święto umarłych“, 1934 11 02, in: Varšuvos

PAN archyvas, sign. III – 156, 23, p. 11.

¹⁴ Herbaczewski, J. A., „Dziwy nocy“, in: *Tygodnik ilustrowany*, 1935, Nr. 5, p. 96.

vaizduotės¹⁵. „Konrado sapno“ kompozicija yra panaši į „Išsilaisvinimo“: ši drama susideda iš Konrado dialogų su skirtingais herojais, kurie paeiliui keičia vienas kitą. Kitaip nei „Išsilaisvinime“, pagrindinis Konrado antagonistas yra Dievas, kurį dramoje atstovauja balsų aidai (Dievo pranašai). Dievas išstremia Konradą iš tėvynės, pasmerkdamas septynerių metų klajonėms už tai, kad kaip Prometėjas atskleidė miniai Ugnies paslaptį. Konradas maištauja prieš Dievą, kaltindamas jį tautos žudymu, pranašų užmėtymu akmenimis ir niekšų protegavimu. Vadindamas Dievą pasaulio vampyru, Konradas Jį prakeikia „vardan visų žinomų ir nežinomų dievų Tėvo, kurio jis ilgisi“. Konradas žada grįžti į Tėvynę maištaujančių dvasių legiono priešakyje, trokšdamas prikelti lenkus ir valdyti Lenkiją. Kitas Konrado pašnekovas velnias gundytojas įrodinėja jam, kad negalima būti geresniam už Dievą, reikia būti tokiam pat blogam ir vidutiniškai geram kaip ir Jis. Paskutinis Konrado pašnekovas dramoje yra kompozitorius Chopinas, kuris, klausydamasis Konrado monologo, kuria revoliucinį etiudą. Skambant muzikos garsams, Konradas išsilaisvina, Perkūnas sugriauna teatrą – Konrado kalėjimą, o atsiskyrusi nuo kūno sparnuota Konrado dvasia skrenda į paskutinį pokalbį su Dievu. Dramos pabaigoje autorius prideda „prierašą raudonu pieštuku“: „atsakymas į Konrado klausimą bus duotas tik 1947-10-21“. Šioje trumputėje vos 9 puslapių Herbačiausko dramoje yra nemažai nenuoseklumų ir neaiškumų: nežinia, kiek iš tiesų yra Konrado išbandymų, nežinia, ką autorius turėjo minty, sakydamas „Visų žinomų ir nežinomų dievų Tėvas“, taip pat nėra motyvuota Chopino rolė.

Apibendrinant galima teigti, kad Varšuvoje parašyti Herbačiausko kūriniai idėjomis ir forma atkartoja ankstesnę jo kūrybą, tačiau neprilygsta jai savo meniniu lygiu. Nepaisant visų netobulumų, įdomiausias iš minėtų kūrinių yra „Konrado sapnas“.

ESTETIKA IR LITERATŪROS KRITIKA

Svarbią Varšuvos laikotarpio Herbačiausko rašytinio palikimo dalį sudaro jo publicistika ir literatūros kritika. Net išvažiavęs iš Lietuvos, rašytojas domėjosi lietuvių literatūra ir kultūra. Kalbėdamas apie lietuvių kultūrą, Herbačiauskas apgailestavo, kad ji prarado savo ankstesnįjį autoritetą ir vaidmenį. Anot jo, seniau Lietuva žadino geriausių Lenkijos kūrėjų kūrybinę vaizduotę, o lietuvių dainos ir legendos formavo lenkų charakterį. Būtent Lietuvoje buvo apreikšta istorinė Lenkijos misija. Tuo tarpu dabartinėje Lietuvoje len-

kas yra niekinamas, romantinė tradicija išjuokiama, o lenkų įtakos pašalintos iš visur, net iš poezijos. Naujosios valstietiškos kilmės lietuvių inteligentijos lygis yra labai žemas, visas Kauno intelektualinis gyvenimas apsiriboja plepalais¹⁶. Anot Juozapo Albino, kol Kauno dvasia bus žemesnė nei Vilniaus, tol lietuviai neturės Vilniaus, nes tauta užima teritoriją tik dvasiniais turtais, o ne kariuomenės jėga.

Straipsnyje „Nepriklausomos Lietuvos kultūra“ rašytojas pabrėžė moralės svarbą kultūroje ir, remdamasis Andrzejaus Towiańskio autoritetu, teigė, kad tikroji Lietuvos misija – „siųsti į pasaulį dinastus, pranašus, puoselėti moralinę didybę ir galią, apreikšti pasauliui kenčiantį Dievą ir paaiškinti aukos paslaptį“¹⁷. Pasak jo, Lietuva yra mistikų kraštas, o jos idėja – tai širdies idėja. Kaip ir anksčiau Herbačiauskas buvo įsitikinęs, kad svarbiausią vaidmenį tautos gyvenime atlieka genijai – „dvasiniai tautos valdovai“, kuriems turi paklusti politikai – „tautos kūno valdovai“. Rašytojo nuomone, tik Mikalojus Konstantinas Čiurlionis turėjo drąsos kentėti dėl meno, todėl jis yra tikrasis lietuvių meno Prometėjas. Vertingiausi yra tik tie, kurie ryžtasi kentėti dėl švento meno ir nesigėdija būti „parazitų gaujos prakeiktais valkatomis“.

Herbačiauskas nerimavo, kad lietuvių rašytojai nusigrėžė nuo praeities ir atsisakė romantinio istorizmo idėjos. Jo nuomone, lietuvių literatūra dar nepersirgo valstietišku tautų liga – „madingumo manija“: lietuvių rašytojai seka madingiausiomis kryptimis, pamėgdžija įvairias poetines doktrinas, tačiau nemoka išreikšti savosios tautos dvasios. Jie nesupranta, jog poezija turi būti tautos dvasios gėle, o ne svetimųjų papūga. Kita lietuvių literatūros blogybė – joje dominuojantys marksistai, kuriems literatas tėra tik ruporas, per kurį kalba visuomenės klasė. Rašytoją džiugino tik sparti lietuvių poetinės formos ir kalbos evoliucija. Pabrėždamas, kad forma turi derėti su turiniu, geriausiu dabartinės Lietuvos poetu titulavo Vinčą Mykolaitį-Putiną.

Kalbėdamas apie kultūrą apskritai, Herbačiauskas kartojo savo idėjas, išsakytas dar XX a. pradžioje. Pasak jo, kultūra turi būti neatsiejama nuo tautos gyvenimo, religijos ir etinio sąmoningumo, nes per kultūrą pažanga tobulėja žmonija. Remdamasis lenkų romantikų raštais, rašytojas teigė, kad kultūroje svarbiausią vaidmenį atlieka kūrėjas-genijus, išskylantis aukštai virš minios. Minia – tai nuliai, kurie nieko nereiskia be vieno – kūrėjo arba vadovo, prisiimančio už minią visą atsakomybę. Genijai skiriasi nuo paprastų žmonių savo laisva dvasia, individualizmu ir „nenormalumu“. Kūrybinis procesas – tai individualybės atsiplėšimas nuo

¹⁵ Herbaczewski, J. A., „Sen Konrada“, 1939 11 11, in: Varšuvos PAN archyvas, sign. III – 156, 20, p. 1.

¹⁶ Herbaczewski, J. A., „Kaunas-Kowno“, in: *Polska zbrojna*, 1935,

Nr. 296, p. 5.

¹⁷ Herbaczewski, J. A., „Kultura niepodległej Litwy“, in: *Tygodnik ilustrowany*, 1934, Nr. 2, p. 27.

minios, o kūryba – tai nusikaltimas, Liuciferio maištas prieš Dievą. Tikroji kūryba yra skirta tik kultūriniam elitui, tuo tarpu miniai užtenka publicistikos.

Kaip matome, Herbačiauskas iki galo liko ištikimas romantikų vertybėms, iškeldamas širdį virš proto, kūrėją ir genijų virš minios, o kūrybos ir kultūros problemą siedamas su tautos, moralės ir religijos klausimais. Kalbėdamas apie literatūrą, ragino grįžti prie lenkų romantikų idėjų: istorinio tęstinumo ir aukštų dvasinių idealų.

HERBAČIAUSKO LEGENDOS PABAIGA?

Kalbant apie Herbačiausko gyvenimą Varšuvoje, negalima nepaminėti jo prieš Lietuvą nukreiptų straipsnių, kuriais jis užkirto sau kelią sugrįžti. Vos atvykęs į Varšuvą, rašytojas interviu laikraščiu *Kurier codzienny*, be kita ko, pareiškė, kad išvyko iš Lietuvos dėl idėjinio persekiojimo¹⁸. Šį interviu perspausdino „Lietuvos aidas“ su priedašu, kad Herbačiauskas „nusimetė kaukę ir pasirodė, kas yra iš tiesų“. Tačiau šis interviu buvo labai švelnus, palyginti su keturiais straipsniais, pasirodžiusiais 1933 m. pabaigoje – 1934 m. pradžioje laikraštyje *Tygodnik ilustrowany*. Čia buvo beatodairiškai puolama Lietuva, jos valdžia, politika ir kultūra. Rašytojas teigė, kad Smetonos režimas diskredituoja Lietuvą pasaulio akyse, kad tautininkai bijo savo tautos ir laikosi valdžioje tik dėl represijų ir karo padėties. Lietuvoje viešpatauja anarchija, korupcija ir vagystės. Kalbėdamas apie kultūrą, jis pabrėžė žalą, kurią atnešė lenkų kultūros atsisakymas. Anot jo, modernioji kultūra dabartinėje Lietuvoje kuriama iš Rytų ir Vakarų kultūrų bei bolševizmo mišinio. Lietuvių politikai griežtai kontroliuoja rašytojus, liepdami jiems falsifikuoti istorinius faktus. Prie šių straipsnių buvo pridėtos ir Lietuvos nuotraukos, vaizduojančios apleistas kapinaites ir griūnantį svirną.

Nujausdamas, kaip šie jo pasisakymai bus sutikti Lietuvoje, Herbačiauskas mėgino aiškinti, kad savo straipsniais siekė paruošti dirvą politinės Lietuvos krypties pakeitimui, išbudinti iš letargo miego lietuvių literatūrą ir sukelti diskusijas. Kartu jis siekė atsiprašyti lenkų tautos už savo ankstesnius pasisakymus, kai

¹⁸ Herbaczewski, J. A., „Dlaczego musialem opuścić Litwę“, in: *Kurier codzienny*, 1933 11 25.

¹⁹ Herbaczewski, J. A., „Litwa astralna“, in: *Tygodnik ilustrowany*, 1934, Nr. 4, p. 77.

„klydo, tikėdamas švariais savo nacionalistinių tautiečių ketinimais“. Pabrėždamas savo dvigubą tautinę sąmonę, rašytojas pavadino šį žingsnį „pasiaukojimu už milijonus“:

Keturis straipsnius apie savo tėvynę Lietuvą audringu stiliumi parašiau, norėdamas atsiprašyti lenkų tautos už tai, kad, gindamas Lietuvą, įžeidžiau Lenkiją, o be to, norėdamas staigiais griausmais atvesti į protą savo tautiečius! Pasiaukuju, kad būtų geriau. [...] Noriu turėti švarią sąžinę prieš Lietuvą ir Lenkiją! [...] Esu iš tų psychopatų, kurie turi drąsos turėti dvi tėvynes ir tiki, kad meno žmonėms vienos tėvynės per mažai... Žinau, kad lenkas įgauna savo genialų sąmoningumą Lietuvoje, o lietuvis Lenkijoje! Mylėdamas Lenkiją, aš, lietuvis išaukštinu Lietuvą tuo, kuo ji yra turtinga – išaukštinu širdimi, kenčiančia už milijonus!..¹⁹

Herbačiausko draugai Lietuvoje nesitikėjo iš jo tokio aršaus puolimo. Anot Kiršos, Herbačiausko legenda pasirodė esanti „be vairo ir didvyriško turinio“, o jį patį Kirša apibūdino žodžiais: „kur esu, toks esu, taip ir giedu“²⁰.

Galima pastebėti, jog vėlesniuose Herbačiausko straipsniuose Lietuvos paveikslas buvo piešiamas dar juodesnėmis spalvomis, įgaudamas gerokai hiperbolizuotas formas. Antai 1935 m. rašytame straipsnyje „Kaunas-Kowno“, rašytojas teigė, kad daugumą Kauno inteligentijos sudaro rusų mokyklų auklėtiniai ir buvę caro valdininkai, kad visi lietuviai yra dvasiškai rusifikuoti. Kaunas po senovei gyvena rusų tvirtovės dvasia, o jo moderni architektūra yra „chaotiška ir pastatyta pagal rytų Prūsijos šabloną“. Kauno gyvenimą kontroliuoja legionas šnipų ir provokatorių, miestiečiai gyvena nuolatinėje baimėje, nes už bet kokį nelojalumą valdžiai gresia turto konfiskavimas arba ištrėmimas. Lietuvos sostinės atmosfera yra persisotinusi neapykanta, pavydu ir žiaurumu²¹.

Galima tik apgailestauti, kad „atsivertęs į lenkybę“ ir išsižeidęs ant lietuvių, rašytojas nebesuvokė, jog tapo lenkų, noriai išnaudojančių jo vienašališkus straipsnius kaip antilietuvišką propagandą, įrankiu. ❧

²⁰ F. Kiršos laiškas J. Urbšiu, 1934 01 13, in: LNMMB, sign. F 15 – 246, l. 40.

²¹ Herbaczewski, J. A., „Kaunas-Kowno“, p. 5.